

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

УДК 340.11:342.7

Р. Авдюгін,

здобувач кафедри права Європейського Союзу та порівняльного
правознавства Одеської національної юридичної академії

ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЯК ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Свобода існує тільки в тому суспільстві, де реально гарантоване та забезпечене її функціонування, де правове регулювання є явищем, потреба в якому виникає у зв'язку з утвердженням справедливості та створенням необхідних умов для дії економічних та духовних чинників, оскільки відсутність ефективного механізму правового регулювання призводить до хаосу та свавілля в суспільному житті. Визначена проблематика має, перш за все, загальнотеоретичний підтекст, оскільки в сучасній теорії права визначення цього поняття має такий вигляд: правові засоби — це інституціональні явища правової дійсності, що втілюють у життя регулятивну силу права, його енергію, виконують роль його активних центрів.

У сучасному суспільстві постійно відбуваються процеси, що змінюють існуючі суспільні відносини, а це, в свою чергу, впливає на існування правової системи, оскільки зазнає змін її основний елемент — право, що є головним регулятором суспільних відносин та водночас постає засобом вирішення практичних завдань суспільства, задоволення інтересів людей, і, як наслідок цього, — зміни мети правового регулювання і, звісно, засобів її досягнення, використання яких дає змогу підвищити соціальну цінність і дієвість юридичних інститутів.

Вперше інтерпретацію поняття «правові засоби» було здійснено на галузевому рівні — в цивільному праві, змістом якої було твердження про те, що пра-

вові засоби — юридичні способи вирішення суб'єктами відповідних завдань, досягнення своїх цілей.

Сьогодні проблема дослідження природи правових засобів є актуальною, оскільки їх своєчасне та якісне удосконалення необхідне для правотворчої та правозастосовчої діяльності, що сприяє якісному впровадженню механізмів правового регулювання та ефективному функціонуванню правової системи України.

За допомогою поняття «правові засоби» можливе узагальнення явищ (інструментів, процесів), завдяки яким вирішуються поставленні цілі законодавства. Головне в теорії правових засобів — «які соціальні завдання ці правові механізми здатні вирішувати, де та яким чином їх можна використовувати в практичній правовій діяльності, досягнувши соціально вагомих результатів» [1].

Використання даного поняття дозволяє пізнавати функціональний, прикладний аспект правової системи. Як зазначає С. С. Алексєєв, питання правових засобів — не стільки питання відокремлення в окремий підрозділ тих чи інших елементів правової дійсності, це питання їх особливого бачення у визначеному ракурсі — їх функціонуючого призначення, їх ролі як інструментів оптимального вирішення соціальних завдань. В усіх випадках перед нами фрагменти правової дійсності, що розглядаються з точки зору функціонального призначення, їх ролі як інструментів юридичного впливу [2].

Питання про зміст та природу правових засобів, за допомогою яких можливе досягнення цілей правового регулювання, є вирішальним у визначенні його ефективності, оскільки правильно вибрані та перевірені практикою правові засоби — це необхідна умова високої продуктивності права, без поняття «правові засоби» неможливе повноцінне дослідження проблеми цілей та ефективності правового впливу.

Правові засоби створюють загальні, гарантовані державою та суспільством можливості посилення позитивних регуляційних чинників та водночас сприяють усуненню перешкод (негативних чинників), що виникають під час упорядкування суспільних відносин.

Ефективно діючі норми, — підкреслював В. М. Сирих, — покликані закріпити такі юридичні засоби, що дозволяють нейтралізувати негативні чинники та посилити дію позитивних. В іншому разі дія негативних чинників буде більш інтенсивною, ніж правових засобів і результати дії норм права будуть іншими, ніж планував законотворчий орган [3].

Сукупність правових засобів становить їх систему, що діє для вирішення існуючих завдань, які втілюються у перевіреному часом алгоритмі дії правової форми — в механізмі правового регулювання, що існує для успішного подолання перешкод та досягнення соціально важливих результатів. «Як відомо, — писав Л. А. Тихомиров, — в будь-якому механізмі сила витрачається на два завдання: на подолання інерції, розбіжностей, інших перешкод та на корисну працю, ту, що становить мету механізму. Механізм тим досконаліший, чим вище відсоток сили, що припадає на корисну працю» [4].

Термін «засіб» досить часто використовується як в міжнародно-правових документах, так і внутрішньодержавних законодавчих актах, як на конституційному рівні, так і в поточних нормативно-правових актах.

Наприклад, в п. 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права закріплено положення:

«Кожна країна-учасниця цього Пакту зобов'язана: а) забезпечити кожній особі, права і свободи якої визнані в цьому Пакті і порушені, ефективний засіб правового захисту, навіть якщо це правопорушення було скоєно особами, які діяли в офіційній якості... с) забезпечити використання компетентною владою засобів правового захисту».

Правові засоби мають властиві їм ознаки, що виокремлюють це явище від інших правових понять та розкривають їх природу та змістове навантаження.

Головними ознаками правових засобів є те, що вони: є вираженням всіх узагальнених юридичних способів забезпечення суб'єктів права, досягнення поставлених цілей; є відображенням інформаційно-енергетичної якості та ресурсів права, що надає їм специфічну юридичну силу, напрямком якої є подолання перешкод, що постають на шляху задоволення потреб суб'єктів правовідносин; групуючись певним чином, вони виступають основними елементами дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціональної сторони права); приводять до юридичних наслідків різного ступеня ефективності або до дефективності правового регулювання; забезпечуються державою.

Правові засоби мають синтетичний, «компромісний характер», оскільки призначені пов'язувати ідеальне (мету) з реальним (результатом). Етимологія поняття «засіб» походить від слова «середній», «посередній». Засіб — середня ланка, що пов'язує суб'єкта та об'єкта діяльності, між уявленою ідеальною моделлю та матеріальним результатом.

Саме тому правові засоби, виступаючи специфічним посередником, включають в себе як фрагменти ідеального (інструменти, засоби-настанови — суб'єктивні права, обов'язки, пільги, заборони, заохочення, покарання та ін.), так і фрагменти реального (технологія засобів-діянь, спрямованих на використання інструментів, — перш за все, акти реалізації прав та обов'язків).

Так, до правових засобів забезпечення дії закону Ю. О. Тихомиров відносить

такі дії: видання актів «для виконання законів», відміну та зміну актів; правильне застосування норм закону для вирішення різних завдань, зміну способу вирішення питань, налагодження відносин з новими партнерами, засвоєння нових повноважень, більш ефективного стимулювання праці, застосування санкцій та ін. [5].

У доктрині існують різноманітні класифікації правових засобів, зміст яких залежить від критеріїв, що покладені в їх основу.

Залежно від галузевої належності правові засоби можуть бути конституційними, цивільними, адміністративними та ін., залежно від їх характеру — матеріальними та процесуальними; залежно від функціональної ролі — регулятивними та охоронними; залежно від інформаційно-психологічного спрямування — стимулюючими чийсь інтереси (пільги, заохочення та ін.) та обмежуючими їх (покарання, заборони, зобов'язання).

Права та обов'язки, пов'язані з державною владою, набувають обов'язкового характеру, коли виступають як юридичні права та обов'язки, і існують як необхідні та первинні правові засоби.

Що стосується правових засобів забезпечення прав людини, необхідно констатувати, що у літературі обґрунтовано відокремлюють поняття «засоби захисту», що являє собою першочергову дію, метою якої є захист прав, що здійснюється при встановленні порушення прав, при порушенні та при розгляді справи (претензія, позов, скарга, заява, клопотання, заперечення та ін.) [6].

Філософсько-теоретичною основою прав та свобод людини є ідеї про примат людини як найвищої соціальної цінності суспільства та держави, що були висловлені в XVII–XVIII ст. філософами-просвітителями Дж. Локком (1632–1704), Ш. Л. Монтеск'є (1689–1755), Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), Ф. М. А. Вольтером (1694–1778), вчення яких відіграли важливу роль у розвитку сучасної юриспруденції. Вони вважали, що людина має природні пра-

ва (право на життя, право на свободу та ін.), що належать їй від народження і не можуть бути відібрані ані суспільством, ані державою. Ці філософсько-правові положення юридично закріплені в нормативно-правових актах того часу — англійській Великій хартії волностей 1215 р., Петиції про право 1628 р., Habeas Corpus, Акті 1679 р. (Акт про краще забезпечення підданого та про запобігання ув'язненню за морями) та інших юридичних документах. Так, у Великій хартії волностей 1215 р. у ст. 39, яку багато учених-юристів називають «перлиною» англійської юриспруденції, вказано: «Жодна вільна людина не може бути заарештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або будь-яким іншим чином знедолена, і ми не підемо на це... інакше, як по законному вироку рівних йому і за законом країни».

Проте недостатньо тільки визнати ідеї про права та свободи людини і громадянина в нормативно-правовому акті, що закликає людей поважати особу, але й необхідно створити правову систему, що захищає людину від свавілля влади. Історія людства показує, що права та свободи людини не можуть бути обмежені вузько національними рамками, бо всі найвизначніші світові події накладають на них свій відбиток, незалежно від територіальних, ідеологічних або інших бар'єрів. Тому цілком закономірно, що світова спільнота дійшла до розуміння і усвідомлення ідеї прав і свобод людини і громадянина як найважливішої фундаментальної юридичної і філософсько-правової проблеми.

Така зміна ставлення до проблеми прав людини багато в чому стала можливою завдяки створенню і діяльності в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй. Її основним завданням є підтримання миру, безпеки, поваги правового статусу людини і громадянина і поширення ідей про права і свободи. Так, 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини [7]. Важко переоцінити юридичне значення цього нормативно-пра-

вового акта. Вперше в міжнародній практиці Декларація закріпила ідею про нерозривний зв'язок і взаємообумовленість всього комплексу основних прав і свобод людини. Це юридичне визначення знайшло подальший розвиток у резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р.: «Всі права людини і основні свободи неподільні і взаємозалежні; розвиток і захист однієї категорії прав не можуть служити приводом або виправданням для звільнення держав від розвитку і захисту інших прав».

Сьогодні Загальна декларація прав людини — це основний міжнародний правовий акт у сфері прав і свобод людини. І хоча Декларація не створює для держав правових зобов'язань, проте вона має вирішальний вплив на регулювання відносин між державами, оскільки на основі її положень сьогодні розробляються всі нові міжнародні договори. Більше ніж двадцять років потрібно було Генеральній Асамблеї ООН для створення і ухвалення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Вони були прийняті в 1966 р., набули чинності в 1976 р. і разом становлять Міжнародний білль про права людини.

Міжнародні пакти про права людини — це договори, держави-учасники яких офіційно домовилися і погодилися дотримуватися їх положень, укладені з тим, щоб поважати, гарантувати і вживати заходів для повного здійснення широкого спектра прав і свобод людини.

Слід зазначити, що міжнародна співпраця держав у сфері прав людини відбувається в певних формах:

1) у створенні єдиних універсальних стандартів з приводу того, які саме права і свободи людини повинні поважати і дотримуватися;

2) у схваленні державами-учасниками міжнародних домовленостей — зобов'язань, а саме — у дотримуваних даних стандартів у рамках внутрішнього правопорядку;

3) у створенні спеціального механізму контролю за дотриманням прийнятих

державами зобов'язань. Цей механізм включає процедуру представлення у різні органи і комітети (наприклад, в Економічну і Соціальну Раду ООН, Комісію з прав людини) доповідей-звітів держав-учасників про втілення ними в життя положень угод. Важливим є той факт, що ці доповіді розглядаються на відкритих засіданнях, доступних для громадськості й преси. Комісія з прав людини розглядає скарги окремих осіб про порушення їхніх прав державами, в яких вони проживають.

Міжнародні норми і стандарти у сфері прав і свобод людини встановлюються шляхом укладання угод між державами, але не створюють безпосередньо права і свободи людини. Ці правові норми обов'язкові тільки для держав і між державами. Здійснення і втілення в життя цих норм і стандартів є обов'язком держав-учасників міжнародних договорів про права людини, у разі ратифікації яких вони (держави) зобов'язуються привести своє національне законодавство у відповідність до обов'язкових норм.

Таким чином, реалізація прав людини здійснюється правовими засобами, що ґрунтуються на загальновизнаному принципі поваги до прав людини. Реальне ж забезпечення прав і свобод людини залишається, в основному, внутрішньою справою кожної держави, яка безпосередньо регламентує і захищає права і свободи людини, в тому порядку і тими органами держави, які передбачені його Конституцією та чинним законодавством.

Ключові слова: правові засоби, класифікація правових засобів, гарантії прав людини, міжнародні стандарти.

Проблема правових засобів, їх своєчасного і якісного вдосконалення в правотворчому і правозастосовчому процесах все більше і більше стає актуальною, науково і практично значущою. Без її належного вирішення неможливо оптимізувати механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

The issue concerning the legal measures, their timely and qualitative improvement in the rule-making and law-implementation processes is getting more and more actual, as well as scientifically and practically significant. The optimization of the rights' and freedoms' ensuring mechanism is impossible without proper solving of this issue.

Література

1. Сапун В. А. Инструментальная теория права в юридической науке / В. А. Сапун // Современное государство и право. Вопросы теории и истории. — Владивосток, 1992. — С. 20.

2. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. — М. : Бек, 1995. — С. 218, 223.

3. Сырых В. М. Истинность и правильность как критерии теоретической эффективности норм права : сборник / В. М. Сырых // Эффективность закона / под ред. Ю. А. Тихомирова. — М., 1997. — С. 10.

4. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. — С.Пб. : Комплект, 1992. — С. 415.

5. Тихомиров Ю. А. Действие закона / Ю. А. Тихомиров. — М. : Известия, 1992. — С. 50.

6. Вершинин А. П. Способы защиты гражданских прав в суде : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Вершинин Александр Павлович. — С.Пб., 1998. — С. 11–12.

7. Маринин М. М. Правовые формальности / М. М. Маринин. — М., 1999. — С. 413.